

İSMAİL DEDE EFENDİ VE HOCA ZEKÂİ DEDE ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

AN EVALUATION ON İSMAİL DEDE EFENDİ AND HOCA ZEKÂİ DEDE

YAVUZ DEMİRTAŞ**

Öz

İsmail Dede ile Zekai Dede, birçok türde bestelemiş oldukları çok sayıda eserle klasik Türk musikisi repertuvarının zenginleşmesine katkıda bulunmuş ve günümüze kadar gelen bu repertuvarın alındığı ana kaynakların başında yer almış iki büyük musikîşinasdır. Klasik Türk musikisinde “Dede” ünvanına sahip birçok kişi bulunduğu halde “Dede Efendi” lakabıyla anılan yegane kişi XIX. yüzyılın ilk yarısına damgasını vuran İsmail Dede olmuş; Zekai Dede de “Hoca” ünvanı ile anılan pek az kişiden biri olarak bu yüzyılın ikinci yarısına mührünü vurmuştur. Her iki Dede'nin musiki sanatındaki başarısında, mevcut yeteneklerinin yanı sıra derinden bağlı oldukları Mevlevî tarikatının musiki anlayışı da önemli rol oynamıştır. İsmail Dede ile Zekai Dede'nin mevcudiyetleri, hemen her açıdan çökmeye yüz tutmuş Osmanlı Devleti'nin, XIX. yüzyılda, musiki sahasında muhteşem bir zafere imza atmasına vesile olmuştur. Çalışmamız, gerek bestelemiş oldukları eserlerle gerek yetiştirdikleri talebelerle gerekse üslubuyla birlikte aktarmış oldukları klasik repertuvarla Türk musikîsinin gelişip yaygınlaşmasına çok büyük katkılarda bulunan İsmail Dede ile Zekai Dede'nin hayatlarına, tasavvufî yönlerine ve musikîşinaslıklarına dair bilgiler ile bunlara dair değerlendirmeleri ihtiva etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk musikisi, Musikîşinas, Bestekar, İsmail Dede, Zekai Dede.

Abstract

İsmail Dede and Zekâi Dede are two great musicians who have contributed to the enrichment of the Classical Turkish Music Repertoire with their many works in many genres. They have been at the forefront of the main sources from which this repertoire has survived to the present day. Although there are many people with the title of “Dede” in Classical Turkish Music, the only person known as “Dede Efendi” is İsmail Dede who left his mark on the first half of the 19th century; Zekâi Dede, on the other hand, left his mark on the second half of the century as one of the few people known as “Hodja” (Hoca). In addition to their current talents, the musical understanding of the Mawlawî sect, to which they are deeply attached, played an important role in the success of both Dedes in the art of music. İsmail Dede and Zekâi Dede's existence in the 19th century, was the occasion for the Ottoman Empire, which was on the verge of collapse in almost every respect, to achieve a magnificent victory in the field of music in this century. Our study includes information on the lives, mystical aspects and musicianships of İsmail Dede and Zekâi Dede, who made great contributions to the development and spread of Turkish Music with the works they composed, the students they trained, the classical repertoire they conveyed together with their styles and their evaluations.

Keywords: Turkish Music, Musician, Composer, İsmail Dede, Zekâi Dede.

* Geliş Tarihi/Received: 05.04.2022, Kabul Tarihi/Accepted: 30.05.2022, DOI: <https://doi.org/10.34189/hbv.103.007>.

** Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, Devlet Konservatuarı, Türk Müziği Bölümü, yavuzdemirtas@firat.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8140-5955>.

Giriş

İsmail Dede (ö. 1846) ile Zekai Dede (ö. 1897) Efendiler, birçok türde bestelemiş oldukları çok sayıda eserle klasik Türk musikisi repertuarının zenginleşmesine katkıda buldukları gibi günümüze kadar gelen bu repertuarın alındığı ana kaynakların başında da yer almış iki büyük musikîşinasdır. Birbirinden değerli bu şahsiyetlerin hayatları ile musikideki kudretlerine dair bilgilere geçmeden önce yaşadıkları zaman dilimindeki Türk musikisinin durumuna kısaca değinmek istiyoruz:

XVII. yüzyıla kadar hemen her bakımdan ileri seviyede olan Osmanlı Devleti, bu yüzyılın sonlarına doğru güç kaybına uğramış, XVIII. yüzyılda gerileme dönemine girmiş, XIX. yüzyıla gelindiğinde ise ne yazık ki tamamen Avrupa'nın siyasal ve kültürel etkisine girmiştir. Siyasi, askeri, iktisadi, içtimai vs. açılardan çökmeye yüz tutan ve bu çöküşün önüne geçmek için de zikrolunan alanlarda yenilik ve değişiklik arayışlarına girişen XIX. yüzyılın Osmanlı Devleti'nde, mezkur olumsuz tablonun aksine bazı alanlarda, özellikle de Osmanlı kültür ve medeniyetinin temel taşlarından biri olan klasik Türk musikisinde birtakım sevindirici gelişmeler de meydana gelmiştir. Özellikle yüzyılın ilk yarısı için geçerli olan bu müspet tabloda en büyük rolü, hiç şüphesiz Osmanlı sultanları III. Selim (ö. 1808) ve II. Mahmud (ö. 1839) oynamıştır. Kendileri de musikîşinas olan bu padişahlar, musikîşinasları - özellikle de Mevlevi olanları - himaye etmiş, musahiplik, mabeynlik ve sermüezzinlik gibi üst düzey saray görevlerini onlara tevdi etmiştir ki, bahsi geçen musikîşinaslardan biri de çalışmamıza konu olan İsmail Dede Efendi'dir. Bu padişahların musiki ve musikîşinaslara olan büyük ilgi ve destekleri, kısa zamanda semeresini vermeye başlamış, yüksek bir sanat ve kültür şuurunun oluşmasına zemin hazırlamış, aynı zamanda bir saray mektebi de olan Enderun ile dergahlarda birbirinden kıymetli musikîşinasların yetişmesine vesile olmuştur.

III. Selim'in halefi II. Mahmud, selefi gibi olmasa da klasik Türk musikisine vakıf olup, sarayda tertip edilen fasıllar ile tarikat zikirleri arasında icra edilen tekke musikisine ait eserleri büyük bir zevkle dinlemiştir. Onun devrinde klasik Türk musikisi en ihtişamlı günlerini yaşamış, Enderun ve tekkeler (özellikle de Mevlevihaneler) adeta birer konservatuvara dönüşmüştür. Ancak II. Mahmud'un 1826'da Mehterhane'yi kaldırıp yerine Muzıkayı Hümayun'u tesis etmesiyle birlikte klasik Türk musikisi ikinci plana itilerek duraklama sürecine girmiş, başta velud bestekar Zekai Dede olmak üzere birçok büyük musikîşinasın hususi gayretlerine rağmen ne yazık ki eski şaşaalı günlerine döndürülemedi ve zamanla çok az sayıdaki musikîşinasın özel olarak ilgilendiği ve yaşayıp-yaşatmaya çalıştığı bir musiki türüne dönüşmüştür.¹

Giriş mahiyetindeki bu bilgilerden sonra şimdi asıl mevzumuz olan klasik Türk musikisinin iki büyük bestekarı İsmail Dede ve Zekai Dede'nin hayatları ile musiki sanatındaki kudretlerine dair bilgilere geçiyoruz.

¹ bk. Yılmaz Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, 2 Cilt, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990); M. Nazmi Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, 2 Cilt, (İstanbul: MEB Yayınları, 2000); M. Kemal İnal, *Hoş Sada* (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1958); Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi (Dini Eserler)*, 2 Cilt, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1942).

1. İsmail Dede Efendi'nin Hayatı, Tasavvufi Yönü ve Musikişinaslığı

1.1. Hayatı

1778 yılında İstanbul'da doğan İsmail Dede'nin babası, Süleyman Ağa (ö. 1798), annesi de Rukiye Hanım'dır (ö. 1808). Kurban Bayramı'nın birinci gününde doğduğundan dolayı "İsmail" adını almıştır. Babasının hamam işletmecisi olmasına binaen "Hammamizade"; Mevlevi tarikatına mensup olduğu için de "İsmail Dede" veya "Dede Efendi" lakaplarını almış ve "Hammamizade İsmail Dede Efendi" olarak şöhret bulmuştur. Babası Süleyman Ağa, Şehzadebaşı'nda bulunan Acemoğlu Hamamı'nı satarak Altımermer Kurusebil Mahallesi'nde bulunan Çavuş Hamamı'nı ve yanındaki evi satın almış ve buraya taşınmıştır. İlköğrenimine Çamaşırı Mektebi'nde başlayan İsmail, sesi güzel olduğu için okul idarecileri tarafından "ilahicibaşı" olarak seçilmiş ve tertip edilen birçok törende ilahiler okumuştur. Bu törenlerin birinde bulunan ünlü musikişinas Uncuzade Mehmed Emin Efendi (ö. ?), İsmail'in sesini çok beğenmiş ve ailesinin de rızasıyla ona musiki dersleri vermeye başlamıştır ki, İsmail'in genç yaşta defterdarlıktaki Başmuhasebe Kalemi'nde katip muavini olarak işe başlamasında da bu değerli musikişinasın mühim katkısı olmuştur.

İsmail, musiki eğitimine başladıktan sonra düzenli bir şekilde Yenikapı Mevlevihanesi'ne gitmeye başlamış ve bu dergahın şeyhi Ali Nutki Dede (ö. 1804) ile kardeşi Abdülbaki Nasır Dede (ö. 1821) - ki, Dede ney üflemeği ondan öğrenmiştir - başta olmak üzere devrin ileri gelen musikişinaslarından istifade ederek kendini yetiştirmiş, bu münasebetler neticesinde de dergaha, şeyhine ve piriye karşı gönlünde oluşan muhabbete binaen 3 Haziran 1798 tarihinde Ali Nutki Dede'ye intisap ederek çileye soyunmuştur. Ancak çileye oturmasının üzerinden çok geçmeden babasını kaybetmiş ve her ne kadar annesi istemese de kendisine miras kalan hamamı satarak parasını dergaha bağışlamıştır. Çileden bestelemiş olduğu "*Zülfündedir benim baht-ı siyahım*" mısrasıyla başlayan şarkısı, musikişinaslarca çok büyük bir ilgi görmüş, namı saraya kadar ulaşmıştır. Üslup ve melodik yapı itibarıyla farklılık arz eden bu eser III. Selim'in de dikkatini çekmiş, Dede'yi saraya davet ederek mezkur eseri ondan da dinlemiş, akabinde de onu takdir ve taltif etmiştir. Bin bir günlük çilesini 6 Mart 1801 tarihinde tamamlayarak "Dede" ünvanını alan Derviş İsmail,² bestelediği "*Ey çeşm-i ahu hicr ile tenhalara saldın beni*" mısrasıyla başlayan eseriyle musiki çevrelerinin bir kez daha dikkatini çekmiştir. Şöhreti gün geçtikçe yayılmaya başlayan Dede, ikinci kez saraya çağrılarak padişah tarafından takdir ve taltif edilmiş, sarayda tertip edilen küme fasıllarına hanende olarak katılması yönünde de irade beyan edilmiştir.

1802 yılında Nazlıfer Hanım'la evlenen İsmail Dede, Akbıyık Mahallesi'nde kiralık bir eve taşınmış ve mukabele günlerinde tekkeye giderek hüccesinde musikiyle iştigal etmeyi sürdürmüştür. 1804'te şeyhini, 1805'te ilk çocuğu Salih'i, 1808'de annesini, akabinde de hamisi III. Selim'i, 1810 yılında da diğer oğlu Mustafa'yı -

² Dede'nin Mevlevilik yolunun eğitiminde zorunlu olan "1001 günlük çile" süresini doldurup-doldurmadığı da tartışmalı konulardan birini teşkil etmektedir. Aslına bakılırsa çilenin erken tamamlanmış olması ile çilenin tam günüyle tamamlanmış olması arasında herhangi bir fark yoktur ve her ikisi de makbuldür. Zira tasarruf sahibi, yani süreyi kısaltıp-kısaltmamada yegane yetkili Ali Nutki Dede'dir ve bu yetkisini İsmail Dede üzerinde kullanarak onu bihakkm "Dede" ilan etmiştir. Kaldı ki, birinci elden kaynak olan Defter-i Dervişan incelendiğinde Dede'nin, 1001 günlük çileyi fazlasıyla (1004 gün) doldurduğu da görülmektedir. (Cem Çırak - Sıtkı Bahadır Tutu, "İsmail Dede Efendi Ekolünde Usta-Çırak (Hoca-Öğrenci) İlişkileri", *EJMD* / 2020 (17)/163.)

daha sonraları kızı Ayşe'yi - kaybetmesi İsmail Dede'yi derin bir üzüntüye gark etmiş, sevdiklerinin ölümlerinin peş peşe yaşandığı bu zaman dilimi Dede için adeta “hüzün yılları” olmuştur ki, bu yıllarda bestelemiş olduğu eserlerinde - ki, çok sevdiği oğlu Salih'i kaybetmesi üzerine bestelediği “*Bir gonca-femin yaresi vardır çiğirimde*” mısrasıyla başlayan bestesi bunlardan biridir - bu durum, yani onun içinde bulunduğu hüzün hali bariz bir şekilde kendini göstermektedir. Sanatın; “sıkıntı sürecinde olgunlaşan, düşünceyle yoğunlaşan, emekle hazırlanan ve en iyiyi vermeyi amaçlayan faaliyet” olduğu³ noktasından hareketle yaşamış olduğu sıkıntıların İsmail Dede'nin bestekarlıkta zirveye ulaşmasında, eserlerinin de sanat mahsülü olmasında mühim bir rol oynadığını düşünmekteyiz.

İsmail Dede'nin saray ile olan bağı, II. Mahmud Devri'nde (1808-1839) zirveye çıkmış, 1812 yılında “musahib-i şehriyari (padişah danışmanı)”, çok geçmeden de “müezzinbaşı” olmuş ve Murassa İmtiyaz Nişanı'yla ödüllendirilmiştir. Abdülmecid (ö. 1861) devrinde de müezzinbaşılık vazifesine devam eden Dede, eski samimi havayı bulamadığı için padişahı görevden affını istemiş ve isteği üzerine kendisine Ahırkapı civarında bulunan bir konak tahsis edilerek 1842 yılında saraydan ayrılmıştır. 1846 senesinde öğrencileri Dellalzade İsmail (ö. 1869) ve Mutafzade Ahmed (ö. 1883) Efendiler ile birlikte hacca gitmek için padişahı izin alan İsmail Dede, yolculuk esnasında, “Kutbü'n-Nayi (Neyzenler Kutbu)” lakaplı Şeyh Osman Dede'nin (ö. 1729) bestelemiş olduğu Mi'raciyye'yi yanında bulunan talebelerine meşketmiş, hac vazifesini ifa ederken tutulduğu kolera illeti neticesinde 29 Kasım 1846'da vefat etmiş ve Hz. Hatice Validemiz'in (r.a.) ayak ucuna defnedilmiştir.⁴

1.2. Tasavvufi Yönü

Babasından kalan hamamı satıp parasını dergaha hibe etmesi; sarayda hediye edilen altınları, hamamı satarken kalbini kırmış olduğu annesine vererek onun gönlünü alması; altınları da pirinin ihsanı olarak telakki etmesi; vermiş olduğu sözde durmak için annesinin yanından hızlıca uzaklaşarak akşam ezanı okunmadan tekkeye varması; ferahfeza makamında bestelemiş olduğu Mevlevi ayinini sipariş ürünü addederek beğenmemesi gibi hayatından alınan kesitler⁵, İsmail Dede'nin, tıpkı “gassalın elindeki meyyit” gibi mürşidine tam teslim olan ihlaslı bir mutasavvıf-musikişinas olduğuna işaret etmektedir. Dede'nin velud bir bestekar olmasında işbu ihlas ve teslimiyetinin mühim bir rol oynadığını düşünmekteyiz. Zira ihlas ve mürşide tam teslimiyet, tasavvufi tecrübenin⁶ hedeflerinden biri olan salikin iç dünyasında potansiyel halde bulunan zenginliklerin ortaya çıkarılmasında rol oynayan amillerin başında gelmektedir. Nitekim Taptuk Emre'ye (ö. ?) tam manasıyla teslim olan Yunus

³ Lev Nikolayeviç Tolstoy, *Sanat Nedir?*, çev. A. Baran Dural, İstanbul: Şule Yayınları, 1992, 59.

⁴ bk. Rauf Yekta, *Esatiz-i Elhan*, (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2000; Yılmaz Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, 2 Cilt, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990); M. Nazmi Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, 2 Cilt, (İstanbul: MEB Yayınları, 2000); M. Kemal İnal, *Hoş Sada* (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1958); Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi (Dini Eserler)*, 2 Cilt, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1942); Nuri Özcan, “İsmail Dede Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/93-95.

⁵ bk. Rauf Yekta, *Esatiz-i Elhan* (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2000).

⁶ **Tasavvufi Tecrübe:** Sufinin, tarikata mürid olarak girmesiyle başlayan ve fena hali ile birliğe ulaşmasıyla son bulan bütün sürecin genel adı olarak kabul edilmektedir. (Abdullah Kartal, “Tasavvufi Tecrübe Aktarılabılır mi?”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1, (2007), 98).

Emre (ö. 1320?), şeyhinin isteği üzerine aniden şiirler söylemeye başlamış,⁷ Hz. Hızır (a.s.) da, kendisine verilen ilimden Hz. Musa'nın (a.s.) nasiptar olabilmesi için yaptıklarına itiraz edilmemesini şart koşturmuşur.⁸

Derviş İsmail'in bu teslimiyetine şeyhi Nutki Dede de kayıtsız kalmamış, bestelediği şevkutarab makamındaki Mevlevi ayinini ona ithaf ederek Dede'yi taltif etmiştir. Ancak İsmail Dede şeyhinin vefatından sonra bu eserin şeyhine ait olduğunu belirterek,⁹ hakkı, sahibine teslim etmiştir. Gerek bestelediği ayinleri, gerekse sarayda kendisine verilen altınları, pirinin ihsanı olarak telakki etmesi,¹⁰ İsmail Dede'nin, tasavvufi tecrübeye mühim bir aşama olan “fena fi’ş-şeyh (şeyhte yok olma)” mertebesini bihakkın idrak ettiğini göstermektedir. Kemal de idrak ettiği tasavvufi anlayıştan olsa gerek Dede, Türkçe ve Farsça bazı şiirler kaleme almış, duygu ve düşüncelerini en güzel sözlerle (şiirlerle) dile getirmiştir. Diyebiliriz ki, Dede'nin şairlik yönünün ortaya çıkmasında da sahip olduğu işbu aşk ve vecd halinin etkisi büyük olmuştur.¹¹ Yine çocuklarına koymuş olduğu Salih, Mustafa, Hatice, Fatma ve Ayşe isimleri¹² de Dede'nin hakiki bir Hz. Peygamber (s.a.v.) sevdalısı olduğuna delalet etmektedir ki, bu muhabbet tasavvufi tecrübenin olmazsa olmazları arasında yer almakta ve bütün büyük mutasavvıflarda en üst seviyede his ve idrak edilmektedir.

1.3. Musikişinaslığı

Türk musikisinin en önemli şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilen ve asıl şöhretini bestekarlıkla kazanan İsmail Dede, ayrıca saraydaki fasıllarda hanendelik yapmış, Yenikapı Mevlevihanesi'ndeki mızrap heyetinde ayinhanlık, çok defa da na'thanlık vazifesini ifa etmiş, tüm bunlara ilaveten de Türk musikisinin güzide şahsiyetlerini yetiştirmiş ve onlarla birlikte “İsmail Dede Ekolü”¹³ de denebilecek bir okulu vücuda getirmiştir. Her biri sahasında uzman olan talebeleri, icraatlarıyla hocalarının oluşturduğu bu ekolü devam ettirmiş, besteleriyle Türk musikisi repertuarını daha bir zengin hale getirmiştir. Onların yetiştirdikleri öğrenciler vasıtasıyla da mahfuzatlarının kayıtlara geçmesine ve günümüze kadar gelmesine vesile olmuşlardır. Kısacası hemen her musikişinasın kendisinden etkilendiği İsmail Dede, hafızasında bulunan binlerce eserle geçmiş ile gelecek arasında adeta bir köprü görevi gördüğü gibi bu eserlerden birçoğunun, meşk usulüyle sonraki kuşaklara ulaşmasına öncülük ederek de klasik Türk musikisine eşsiz bir hizmette bulunmuştur.¹⁴

⁷ Mustafa Tatcı, “Yunus Emre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/600.

⁸ el-Kehf 18/60-82.

⁹ Ayin güftesinin bulunduğu mecmuanın ilgili kısmının sonuna; “Şeyhim, azizim Yenikapı şeyhi es-Seyyid Şeyh Ali Efendi Hazretleri'nin rey ü tedbiri ve her bir nağmede tarifi munzam olduğundan hala okunan bestede medhalim yoktur. Hal-i hayatlarında tenbihleri mucibince kendi isimleri ihfa ve balasına bu fakirin ismini tahrir buyurup, fakire ala tariku'l-ihsan buyurdular” notunu eklemiştir (Yekta, *Esatiz-i Elhan*, 150).

¹⁰ “... lakin her beyt-i şerifin hin-i tasnifinde guya bu abd-i zelilin zebanından Hazret-i Pir Efendimiz inşad buyururlardı... ayin-i şeriflerin bestelerinde ve her bir perdelerinde zerre miskal medhalim olmayıp, cümlesi destgirim alem-i alemiyan Hazret-i Mevlana Efendimiz'indir” (Yekta, *Esatiz-i Elhan*, 164).

¹¹ Özcan, “İsmail Dede Efendi”, 23/95; Öztuna, “İsmail Dede Efendi”, 1/396.

¹² Bk. Rauf Yekta, *Esatiz-i Elhan*, (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2000).

¹³ Gerek zamanın büyük bestecilerinin meşk silsilesinde III. Selim'in bulunmaması, gerekse İsmail Dede'nin belli dönemlerde saray hayatından uzak kalarak kendi köşkünde ve mensup olduğu dergahta meşk usulüne göre herbiri geleceğin musiki üstadları olacak öğrenciler yetiştirmesi gibi hususlar dikkate alındığında, “III. Selim Ekolü” yerine “İsmail Dede Ekolü” denmesinin daha doğru olacağı söylenmektedir (bk. Cem Çırak - Sıtkı Bahadır Tutu, “İsmail Dede Efendi Ekolünde Usta-Çırak (Hoca-Öğrenci) İlişkileri”, *EJMD / 2020 (17)/159-174*).

¹⁴ Çırak - Tutu, “İsmail Dede Efendi Ekolünde Usta-Çırak (Hoca-Öğrenci) İlişkileri”, 161.

İlk eserlerini III. Selim Devri'nde (1789-1807) vermeye başlayan ve sarayda kendisine gösterilen takdir ve taltife, bestelemiş olduğu; “*Müştak-ı cemalin gece gündüz dil-i şeyda*” mısrasıyla başlayan suzinak beste ile karşılık veren İsmail Dede, musiki sanatı bakımından en parlak günlerini II. Mahmud'un kudretini kemalde gösterdiği 1824-1839 yılları arasında yaşamıştır ki, yedi adet Mevlevi ayininin yedisini de bu zaman diliminde bestelenmiştir. Ancak bu parlak dönem, Batı müziğine gösterdiği büyük teveccühle ünlenen Sultan Abdülmecid'in tahta geçmesiyle (1839-1861) inkıtaya uğramış, sarayın Türk musikisine olan ilgisizliği, bu musikiye gönül veren diğer musikişinaslar gibi İsmail Dede'nin de şevkini kırmıştır ki, bu durumdan duyduğu rahatsızlığı talebesi Dellalzade'ye söylemiş olduğu; “Artık bu oyunun tadı kaçtı!” cümlesiyle özetlemiştir.¹⁵

Dede Efendi'nin Mevlevihanenin mistik atmosferi içinde bir ömür tüketip musiki sanatıyla hemhal olması ve herbiri bir musikişinas olan dedelerin nezaretinde yetişmesi, kendinden önceki bestekarların dini eserlerini en doğru şekilde bilip icra etmesine ve bestelediği eserlerden pek çoğunun sanat mahsulü olmasına vesile olmuştur.¹⁶ İsmail Dede, araban-kürdi, hicaz-buselik, neveser, saba-buselik ve sultanıyegah makamlarını da icat etmiş ve Mevlevi ayini¹⁷ başta olmak üzere toplam 15 türde eser bestelemiş, 65 makamda olan bu eserlerinde toplam 36 usul (bir tanesi bilinmeyen) kullanmıştır. Klasik üslubun bariz olarak görüldüğü ve musiki sanatının inceliklerinin vurgulandığı bu eserlerde, melodik çeşitlilik ve akıcılığın yanı sıra yenilik arayışları da kendisini göstermektedir. Mesela; şarkı, köçekçe, türkü gibi türlerde bestelemiş olduğu eserlerle musikiyi daha geniş kitlelere yayma amacı güttüğü gibi halkın zevkine önem verdiğini de izhar etmiştir.¹⁸

1.4. Eserleri

Bestelemiş olduğu eserlerinin sayısı ve hangi türe ait olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte İsmail Dede'nin 500'den fazla eser bestelediği, ancak bugünkü manada kayıt cihazlarının olmayışı ile nota yazısına pek itibar edilmeyişi gibi sebeplerden dolayı bunlardan yarıya yakınının kaybolduğu, günümüze de ancak 300 civarında eserinin geldiği söylenmektedir. Buna rağmen yine de bazı müellifler, Dede'nin bestelediği eserlerin sayısına ve hangi türde olduğuna dair bilgiler vermişlerdir ki, onlardan bazılarını aşağıya alıyoruz.

1.4.1. Dini Eserleri

Yılmaz Öztuna, Dede Efendi'nin bestelemiş olduğu 500'den fazla eserden günümüze ulaşanlarının sayısının 288 olduğunu, bunlardan 56'sını da dini Türk musikisi türlerinin teşkil ettiğini, bunların da 6 Mevlevi ayini¹⁹, 1 savt, 4 tevşih, 3 durak, 37 ilahi ve 5 dini peşrevden oluştuğunu belirtmektedir.²⁰

¹⁵ Yekta, *Esatiz-i Elhan*, 164.

¹⁶ Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, 1/544-545; Ayfer Ölmez, *Dede Efendi'nin Feralhfeza Mevlevi Ayininin Makam Usul Ve Ezgisel Yönden İncelenmesi*, (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2011), 62.

¹⁷ Aynı zamanda Türk musikisinin en sanatlı türü de olan Mevlevi ayinini bestelemek, mevlevi kültürüne vakıf olmanın ötesinde üst düzeyde bir musiki bilgisini de gerektirmektedir (Gülçin Yahya Kaçar - Hasan Zahid Yurdağül, “Mustafa Cazim el-Mevlevi'ye Ait Hicazkar Mevlevi Ayin-i Şerifi'nin Biçim Yönünden Tahlili”, *İstem*, (2021), 19/37, 1).

¹⁸ Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, 1/544-545; Ölmez, *Dede Efendi'nin Feralhfeza Mevlevi Ayininin Makam Usul Ve Ezgisel Yönden İncelenmesi*, 62; Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, 1/396; Özcan, “İsmail Dede Efendi”, *İslam Ansiklopedisi*, 23/94.

¹⁹ Dede'nin, bestenigar ayininden söz ederken yedi tane ayini olduğunu söylemesi ve Ali Nutki Dede'nin de başka bir bestesinin olmaması dikkate alındığında, Ali Nutki Dede'ye ait olduğu söylenen şevkutarab ayininin de aslında Dede Efendi'ye ait olduğu, dolayısıyla da İsmail Dede'nin altı değil, yedi adet ayin bestelediği görülmektedir (Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, 1/544-545; Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, 1/396).

²⁰ Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, 1/396.

1.4.2. La-dini Eserleri

Yılmaz Öztuna, İsmail Dede'nin günümüze gelen 288 eserinden 232 tanesinin la-dini mahiyette olduğunu, bunların da 5 kar, 1 kar-ı natık, 1 karçe, 44 beste, 22 ağır semai, 30 yürük semai, 116 şarkı ve 13 köçekçeden oluştuğunu belirtmektedir.²¹ Rast makamında bestelemiş olduğu kar-ı natık, bu eserlerin en güzellerinden olup, yirmi üç makamı içermektedir. Baştan sona semai usulü ile bestelenen bu eserde mezkur makamların melodik karakterleri, çeşitli motiflerle açıklanmaktadır.²² I. beste, II. beste, ağır semai ve yürük semaiden müteşekkil fasıllar besteleyen Dede Efendi, ortaklaşa fasıllar da vücuda getirmiştir ki, Dede'nin Reisü'l-Küttâb Mahmud Raif Efendi (ö. 1807) ile ortaklaşa bestelediği kar, bu yönüyle klasik repertuvarımızda özel bir yer oluşturmaktadır.²³

1.4.3. Saz Eserleri

İsmail Dede, bestenigar, düğah, hicaz, hüseyini, gülruh, hicaz-buselik ve hüseyini-aşiran makamından olmak üzere 7 (yedî) adet peşrev ile hicaz-buselik makamında 1 (bir) adet saz semaisi de bestelemiştir.²⁴

2. Zekai Dede'nin Hayatı, Tasavvufi Yönü ve Musikîşinaslığı

2.1. Hayatı

1825 senesinde İstanbul-Eyüp'teki Cedid Ali Paşa Mahallesi'nde doğan Mehmed Zekai Dede'nin babası, Cedid Ali Paşa Camii imamı Hafız Süleyman Hikmeti Efendi, annesi de Zineti Hanım'dır. İlköğrenimini Lalizade Seyyid Abdülbaki Efendi İbtidai Mektebi'nde tamamladıktan sonra almış olduğu hafızlık ve hüsnî hat derslerinden de başarıyla mezun olan Zekai Dede, ayrıca Arapça ve Mantık dersleri okumuş ve Eyyubi Mehmed Bey'den de musiki eğitimi almıştır. Almış olduğu icazete binaen bazı ibtidai mektepler ile ülkemizin "ilk özel lisesi" olan Darüşşafaka Mektebi'ndeki musiki muallimliği görevini ifa etmiş ve bu vazifesini de vefatına kadar sürdürmüştür. Bilahare Mısır Hidivliği prenslerinden Mustafa Fazıl Bey'in konağına musiki öğretmeni olmuş ve onunla birlikte 1845 yılında Mısır'a giderek orada uzun yıllar (12 yıl) kalmıştır. Babasının 1864'te, hacda vefat etmesi üzerine imamlık vazifesi kendisine intikal eden Zekai Dede, daha sonra Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Osman Selahaddin Dede (ö. 1886)'ye intisap ederek, dört yıllık seyrü sülükünün ardından Mevlevî olmuştur. Aynı zamanda öğrencisi de olan Bahariye Mevlevihanesi şeyhi Hüseyin Fahreddin Dede (ö. 1911)'nin teklifi üzerine bu dergahın kudümzenbaşısı olmuş, 60 yaşında iken kabul etmiş olduğu bu vazifeden dolayı da kendisine "1001 günlük" çileyi çıkarmadan "Dede" ünvanı verilmiştir. Yirminci asrın önemli musikîşinasları arasında yer alan Ahmet Irsoy (ö. 1943)'un babası da olan Zekai Dede, 24 Kasım 1897 tarihinde vefat etmiş, cenazesi, Eyüp Sultan Camii'nde kılınan cenaze namazını müteakip Kaşgari Dergahı civarındaki aile kabristanına defnedilmiştir.²⁵

²¹ Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, 1/396.

²² Hakan Kılınçarslan, *Dede Efendi'nin Hüzzam Mevlevî Ayininin Makam, Usul Ve Ezgisel Yönden İncelenmesi*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2006), 50.

²³ M. Fatih Salgar, *Dede Efendi Hayatı, Sanatı, Eserleri* (İstanbul: Ötügen Neşriyat A.Ş., 2004), 49.

²⁴ Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, 1/396.

²⁵ Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, I/618-620; Nuri Özcan, "Zekai Dede", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/195.

2.2. Tasavvufi Yönü

Zekai Dede'nin Mevlevi Tarikatı'na meyli, musiki hocası İsmail Dede'nin derslerine devam etmesiyle birlikte başlamıştır. Özellikle hocasının hal ve hareketleri onu derinden etkilemiş, ondan uzak kaldığı yıllarda hocasına ve onun şahsında Mevleviliğe olan ilgisi ve meyli artarak devam etmiştir. İmamet ve hat muallimliği görevlerine istinaden İstanbul'da ikamet etmek zorunda kalan Zekai Dede, hocasıyla yaşadığı o güzel günleri hasretle yad etmiş ve fırsat buldukça Yenikapı Mevlevihanesi'ne giderek bu özlemini bir nebze de olsa hafifletmeye çalışmıştır. Bu ziyaretler onda Hz. Mevlana'ya ve onun şahsında Mevleviliğe olan muhabbeti ziyadeleştirmiş, tarikata dair bilgi, usul ve erkânı öğrenmeye, ennihayetinde geç de olsa 39 yaşında bu tarikata intisap etmesine, dört yıllık seyr ü sülükünün ardından da 43 yaşında Mevlevi olmasına vesile olmuştur. Şeyhine ve tarikata olan muhabbeti neticesinde farklı anlayışlara kapı aralayan Zekai Dede, "Dedegan" zümresine dahil edildikten sonra o güne kadar giymiş olduğu fesi bir daha asla giymemiş ve ölümüne kadar da Mevlevi sikkesi (külâhı/başlığı) takmaktan büyük bir zevk duymuştur.²⁶

2.3. Musikişinaslığı

Gerek dini gerekse la-dini alanda bestelediği eserlerle Türk musikisinin velud bestekarları arasında yer alan Zekai Dede, hem Dede Efendi'nin son talebesi hem de klasik Türk musikisinin son temsilcisidir. Yetiştirmiş olduğu öğrencileri vasıtasıyla da çok zengin bir musiki repertuarının günümüze kadar gelmesinde mühim bir rol oynayan ve başta, nazari çalışmalarıyla XX. yüzyıl Türk musikisine damga vuran Suphi Ezgi, Rauf Yekta ve Sadeddin Arel olmak üzere bu asrın birçok ünlü musikişinasının meşkinden istifade ettiği Zekai Dede, yalnızca dini Türk musikisinde otuzu aşkın makam kullanmıştır ki, bunlardan bazıları, o devrin büyük bestekarlarının kullanmadığı veya kullanmayı düşünmediği makamlardan oluşmaktadır. Klasik mektebin gelişmesinde en son ve en önemli vazifeyi yapmış olan Zekai Dede, hafızasında bulunan pek çok eseri talebelerine intikal ettirerek sayısı yüzleri bulan eserlerin unutulmasının önüne geçmiştir.²⁷

İlk musiki derslerinin üzerinden yaklaşık bir yıl sonra yaklaşık on adet fasıl geçmiş, akabinde de birtakım şarkı ve ilahi bestelemiş, kısa bir süre de olsa ünlü musikişinas hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi'den (ö. 1876) hüsn-i hat (sülüs ve nesih yazı) da meşketmiş ve İsmail Dede'den de istifade etmiştir ki, Dede Efendi'den tek başına ders alabilen yegane bestekarın Zekai Dede olduğunu, onun klasik musiki üslubunun oluşup gelişmesinde Dede Efendi'den almış olduğu bu derslerin çok büyük bir rol oynadığını da bu vesileyle belirtmek istiyoruz.²⁸

Zekai Dede, tekke musikisi türlerinden olan şuşul türünde²⁹ de başarılı eserler vücuda getirmiştir ki, bunda, Mısır'ın yönetim merkezi Kahire'de yaklaşık olarak 12

²⁶ Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, 1/618-620; Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, 2/511-513; Halil İbrahim Yüksel, *Rauf Yekta Bey'in "Esatiz-i Elhan" Adlı Eseri Ve İncelenmesi* (İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2001), 47; Özcan, "Zekai Dede", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44/195.

²⁷ Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, 1/620-624; Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, 2/514; Özcan, "Zekai Dede", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44/195.

²⁸ İrfan Karaduman, *Mehmet Zekai Dede Efendi'nin Makam Anlayışının Türk Din Musikisine Etkileri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2011), 16-19; Yekta, *Esatiz-i Elhan*, 50.

²⁹ **Şuşul**: Türkler tarafından bestelenen Arapça güfteli ilahiyedir. Güfte konusunu, Allah (c.c.) ve Resulü (s.a.v.) teşkil eder. Şuşul, sanat bakımından ilahiden daha basit, hafif ve hareketlidir. Güfte Arapça olmasına rağmen, kolay anlaşılır ve ezberlenebilir niteliktedir. Akıcı bir ritim ve üslubu vardır. Özellikle zikirlerini ayakta yapan Rufaiyye, Şazeliyye vs. Arap kökenli tarikatlarda icra edilen şuşuller, genellikle zikir ritmine uygun düşen nim sofyan, sofyan, düyek, gibi usullerle bestelenmiştir. (Yavuz Demirtaş, "Türk Din Musikisi Formları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Elazığ: 2009), 14:1/211).

Yıl ikamet etmesi de mühim bir rol oynamıştır. Zekai Dede, bu süre zarfında Mısır'ın ünlü musikînaslarıyla, özellikle de Şeyh Muhammed Şehabeddin ile samimi dostluklar kurmuş ve onlardan Arap musikîsinin özelliklerini ve inceliklerini öğrenme imkanı bulmuştur.³⁰

Türk musikîsi tarihinde ‐Hoca‐ lakaplı çok az şahsiyetten biri olan Zekai Dede'nin en önemli hususiyetlerinden biri de musikî hocalığıdır. Özellikle de Darüşşafaka'daki meşkleri büyük önem arzeden Zekai Dede, burada yetenekli gördüğü öğrencileriyle özel olarak ilgilenmiş ve onlara yaz-kış, okul-ev demeden özel dersler vermiştir. Zekai Dede'nin iyi bir neyzen ve hanende olduğu, seksen civarında faslın da içinde bulunduğu 2000'in üzerinde eserin ezberinde olduğu rivayet edilmektedir. Yaşadığı zaman diliminde meşk sisteminin değişimine³¹ de denk gelen Zekai Dede'nin, bu değişime hızla ayak uydurarak Hamparsum ile Batı notalarını öğrendiği, ancak bunları bilmesine rağmen kullanmadığı, öğrencilerine hususi bir metotla nota işaretleri olmadan bütün perdeleri tanıyıp analiz etmeyi öğrettiği rivayet edilmektedir.³²

Klasik mahiyetteki birçok eserin gelecek kuşaklara aktarılmasında ‐son kaynak‐ hükmünde olan Zekai Dede, Dede Efendi'den sonra XIX. asrın en büyük bestekarı olarak kabul edilmektedir. Notaya alınmak suretiyle tarihin karanlığına gömülmesi engellenen dini ve la-dini Türk musikîsi eserleri, onun icra ettiği ya da talebelerine öğrettiği biçimde repertuvara kazandırılmıştır. Klasik anlayışa İsmail Dede'den daha bağlı olduğu söylenen Zekai Dede, bayati-buselik makamını icat etmiş, rahatfeza makamına hicaz-aşiran adını vermiş, hemen her türlü usulü, özellikle de lenk fahte usulünü büyük bir muvaffakiyetle istimal ve icra etmiştir.³³

2.4. Eserleri

Ne kadar eser bestelediği, bunlardan kaçının günümüze geldiği ve ne kadarının dini ne kadarının da la-dini Türk musikîsine ait olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte Zekai Dede'nin 500 civarında eser bestelediği, bunlardan da ancak 300'e yakınının günümüze geldiği söylenmektedir.³⁴ Buna rağmen yine de bazı müellifler, Zekai Dede'nin bestelediği eserlerin tür ve sayısına dair bilgiler vermişlerdir ki, onlardan bazılarını aşağıya alıyoruz.

2.4.1. Dini Eserleri

Yılmaz Öztuna, Dede Ali Şirugani (ö. 1714)'den sonra tekke musikîsi alanında en çok bestesi olan ikinci bestekarımız Zekai Dede'nin günümüze ulaşan 263 eserinden 134'ünün dini olduğunu, bunların da 5 ayın, 1 mersiye, 2 tesbih, 4 tevşih,

³⁰ Özalp, *Türk Musikîsi Tarihi*, 1/622; Öztuna, *Büyük Türk Musikîsi Ansiklopedisi*, 2/513; Özcan, ‐Zekai Dede‐, *İslam Ansiklopedisi*, 44/195.

³¹ Türk musikîsinin nesilden nesile aktarılmasında yaşanan en önemli sorun, hiç şüphesiz öğretim sisteminin yazılı olmamasıdır. Bu durum, eserlerin günümüze kadar değişmeden gelebilme imkan ve ihtimalini olumsuz yönde etkilemiştir. Zira meşk sisteminde çıraklar, ustalarının öğrettikleri bilgilere her ne kadar bağlı olsalar da aktarım sırasında eserlerde birtakım müzikal değişim yapmaktan müstağni olamamışlardır. Bu durum nota yazısını beraberinde getirmiş ve Türk musikîsi meşk sistemi, yerini yavaş yavaş okullarda yazılı musikî öğretimine bırakmıştır. Ancak üzülererek söylemeliyiz ki, eserlerin aslı şekliyle aktarımını sağlayan bu metod, icradaki akıcılığı ve duygu geçişini de sekteye uğratmıştır.

³² Buğra Sercan Sahil, *Zekai Dede'nin Türk Din Musikîsi Tarihindeki Yeri Ve İlahi Formundaki Eserlerinin Makamsal Analizi*, (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2019), 13; Öztuna, *Büyük Türk Musikîsi Ansiklopedisi*, 2/514; Özcan, ‐Zekai Dede‐, *İslam Ansiklopedisi*, 44/195-196.

³³ Sahil, *Zekai Dede'nin Türk Din Musikîsi Tarihindeki Yeri*, 13; Özcan, ‐Zekai Dede‐ *İslam Ansiklopedisi*, 44/195-196; Gamze Nevra Köroğlu - Sibel Karaman, ‐Zekai Dede'nin Lenk Fahte Usulündeki Nakış Bestesinin Usul-Aruz Vezni İlişkisi Açısından İncelenmesi ve Makamsal Analizi‐, *Fine Arts (NWSAFA)*, 2020; 15(1)/34.

³⁴ Özcan, ‐Zekai Dede‐, *İslam Ansiklopedisi*, 44/195-196.

4 durak, 38 şuğul ve 80 ilahiden oluştuğunu belirtirken;³⁵ Buğra Sercan Sahil de 204 eserinin günümüze ulaştığını, bunların 85'inin dini olduğunu ve 5 ayin, 1 durak, 52 ilahi, 1 na't, 18 şuğul, 3 tesbih ve 5 tevşihden oluştuğunu belirtmektedir.³⁶

2.4.2. La-Dini Eserleri

Yılmaz Öztuna, Zekai Dede'nin günümüze ulaşan 263 eserinden 131'inin la-dini olduğunu, bunların da 1 kar-ı natık, 2 kar, 40 beste, 8 nakış beste, 23 ağır semai, 22 yürük semai, 27 şarkı, 8 marştan oluştuğunu belirtirken;³⁷ Buğra Sercan Sahil de 204 eserinin günümüze ulaştığını, bunlardan 119'unun la-dini olduğunu ve 48 beste, 3 kar, 22 ağır semai, 21 yürük semai ve 25 şarkıdan oluştuğunu belirtmektedir.³⁸ Ayrıca Ahmet Irsoy ile M. Suphi Ezgi'nin notalayıp neşrettikleri eserde de Zekai Dede'nin, kar, beste, semai ve şarkıdan oluşan 117 adet klasik türdeki eseri bulunmaktadır.³⁹

3. İsmail Dede İle Zekai Dede Eserlerinin Karşılaştırması

3.1. Dini Eserleri

Her iki Dede'nin de bestelemiş olduğu 500'ün üzerindeki eserden günümüze gelenleri, türlerine ve sayılarına göre aşağıya alıyoruz:⁴⁰

ESERLERİN TÜRLERİ	İSMAİL DEDE	ZEKAI DEDE
Bestelediği Eserler	288	263
Dini Eserler	56	132
Mevlevi Ayini	6 (7)	5
Savt	1	-
Tevşih	4	4
Tesbih	-	2
Durak	3	4
İlahi	37	80
Mersiye	-	1
Şuğul	-	36
Dini Peşrev	5	-

Tablo 1: İsmail Dede İle Zekai Dede'nin Besteledikleri Dini Eserlerin Karşılaştırması.

3.2. La-Dini Eserleri

ESERLERİN TÜRLERİ	İSMAİL DEDE	ZEKAI DEDE
Bestelediği Eserler	288	263
La-Dini Eserler	232	131
Kar	5	2
Kar-ı Natık	1	1
Karçe	1	-
Beste	44	48
Ağır Semai	22	23
Yürük Semai	30	22
Şarkı	116	27
Köçekçe	13	-
Marş	-	8

Tablo 2: İsmail Dede İle Zekai Dede'nin Besteledikleri La-Dini Eserlerin Karşılaştırması.

³⁵ Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, 2/517.

³⁶ Sahil, *Zekai Dede'nin Türk Din Musikisi Tarihindeki Yeri*, 14-15.

³⁷ Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, 2/517.

³⁸ Sahil, *Zekai Dede'nin Türk Din Musikisi Tarihindeki Yeri*, 14-15.

³⁹ Bu konuda bk. İstanbul Konservatuvarı Neşriyatı, *Klasik Türk Musikisi Klasiklerinden Hafız M. Zekai Dede Efendi Külliyyatı*, 3 Cilt, (İstanbul: 1940-1943).

⁴⁰ Bu konuda bk. Yılmaz Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, 2 Cilt, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

4. Bulgular

Çalışmamız neticesinde yapmış olduğumuz tespitler ile elde ettiğimiz bulguları maddeler halinde şu şekilde sıralamak mümkündür:

1-) İsmail Dede, klasik Türk musikisinde “Dede” lakaplı birçok musikişinas bulunmasına rağmen “Dede Efendi” lakabıyla anılan yegane kişi olarak XIX. yüzyılın ilk yarısına; Zekai Dede de “Hoca” ünvanı ile anılan pek az kişiden biri olarak bu yüzyılın ikinci yarısına musikişinaslıklarıyla mühürlerini vurmuşlardır.

2-) Her iki Dede'nin musiki sanatında zirveye ulaşmasında, mevcut istidat ve kabiliyetlerinin yanı sıra canı gönülden bağlı oldukları Mevlevi tarikatından almış oldukları sanat ve musikiye dair teşvik edici anlayışın da mühim bir rol oynadığını düşünmekteyiz.

3-) Türkçe ve Farsça manzumeler kaleme almış olmasından mütevellit İsmail Dede'nin “şairlik” yönünün ortaya çıkmasında da sahip olduğu işbu tasavvufi anlayışın etkili olduğunu düşünmekteyiz.

4-) Çocuklarına koymuş olduğu Salih, Mustafa, Hatice, Fatma ve Ayşe isimlerinden hareketle İsmail Dede'nin bir Hz. Peygamber (s.a.v.) sevdalısı olduğunu söyleyebiliriz ki, bu muhabbet, aynı zamanda bütün mutasavvıfların “olmazsa, olmaz!” olarak kabul ettikleri bir kuralı da teşkil etmektedir.

5-) 1804 ile 1810 yılları arasındaki altı yıllık zaman diliminde sırasıyla babasını, şeyhini, hamisini, annesini, iki oğlunu ve daha sonraları da bir kızını kaybettiği göz önünde bulundurulduğunda İsmail Dede'nin Zekai Dede'ye nispetle daha çileli bir hayat yaşadığını, binaenaleyh yaşamış olduğu bu çileli hayatın İsmail Dede'nin olgunlaşmasında ve kabına erişilmez bir bestekar olmasında mühim bir rol oynadığını söyleyebiliriz.

6-) İsmail Dede, musikinin dışında herhangi bir ilim tahsil etmemişken; Zekai Dede, musikinin yanısıra Arapça, Mantık ve Kur'an-ı Kerim (Hafızlık) gibi ilimleri de tahsil etmiştir. Nitekim Zekai Dede, işbu tahsilin neticesinde almış olduğu icazet ve ehliyete binaen bir müddet imamlık görevinde bulunmuştur.

7-) İsmail Dede'nin memuriyet hayatı uzun sürmemiş, on dört yaşında girmiş olduğu katip muavinliği görevini yirmibir yaşında bırakarak Mevlevi çilesine soyunmuştur. Zekai Dede'nin memuriyeti ise farklı mesleklerde ve oldukça uzun sürmüş, babasının vefatıyla devralmış olduğu imamlık görevinin yanısıra hüsn-i hat ve musiki muallimliği vazifesini de yürütmüştür.

8-) 500'ün üzerinde eser bestelemiş olan İsmail Dede'nin günümüze ulaşabilen eserlerinin yaklaşık beşte biri (1/5'i); Zekai Dede'nin de yaklaşık yarısı (1/2'si) dini Türk musikisi türlerine aittir. Aynı zamanda Dede Ali Şirugani'den sonra tekke musikisi alanında en çok bestesi bulunan Zekai Dede'nin İsmail Dede'ye nazaran dini musikiyi daha bir ön plana aldığını gösteren bu tablonun oluşmasında, yukarıda bahsetmiş olduğumuz Zekai Dede'nin dini ilimler tahsil edip imamlık görevinde bulunmasının etkili olduğunu düşünmekteyiz.

9-) İsmail Dede'nin hat (güzel yazı) sanatıyla iştigali amatör seviyede kalmışken; Zekai Dede'de profesyonel seviyede tezahür etmiştir. Nitekim Zekai Dede bu güzel sanat dalından ayrıca icazet de almış ve bir müddet hat muallimliği görevini de yürütmüştür.

10-) Zekai Dede'nin şairliğiyle ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmazken; İsmail Dede'nin - musikideki gibi pek parlak olmasa da - şiirle de iştigal ettiğine, Türkçe ve Farsça bazı şiirler kaleme aldığına dair bilgilere yer verilmektedir.

11-) İsmail Dede, genç yaşta (21 yaşında) Mevlevi tarikatına intisap etmişken; Zekai Dede geç sayılabilecek bir yaşta (39 yaşında) bu tarikata intisap etmiştir.

12-) İsmail Dede, 1001 günlük Mevlevi çilesini tamamlayarak “Dede” ünvanını almışken; Zekai Dede, mezkur çile müddetini tamamlamadan, “kudümzenbaşılık” görevine istinaden “Dedelik” ünvanına layık görülmüştür.

13-) Bestekarlığının yanısıra çok iyi bir sazende de olan Zekai Dede için kaynaklarda “iyi bir neyzen” ve “kudümzen” ifadeleri kullanılmaktadır ki, “Dedelik” ünvanının “kudümzenbaşılık” görevine istinaden verildiğini bir önceki maddede belirtmiştik. İsmail Dede’nin sazendeliğiyle ilgili olarak da kaynaklarda onun ney sazıyla işigal ettiği, ancak bu işigalin neyzenlik derecesinde değil de “üfleme” aşamasında olduğu belirtilmektedir.

14-) Zekai Dede’nin klasik tarzının oluşup gelişmesinde İsmail Dede’den özel olarak almış olduğu musiki derslerinin - ki, bu durum yalnızca Zekai Dede’ye mahsustur - büyük etkisi olmuştur.

15-) Kaynaklarda İsmail Dede’nin çok iyi bir hanende olduğundan, saraydaki fasıllarda hanendelik yaptığından, mukabelelerde ayinhan ve na’thanlık görevinde bulunduğundan bahsedilirken; Zekai Dede’nin bu özelliğinden pek bahsedilmemekte, daha ziyade onun bestekarlık ile sazendelik yönüne vurgu yapılmaktadır.

16-) Başta Zekai Dede olmak üzere Türk musikisine damga vuracak güzide şahsiyetler yetiştirmesine binaen İsmail Dede’yi “Ekol” sahibi bir bestekar olarak tanımlamak mümkün iken; Zekai Dede’yi de bu ekolün mühim bir mensubu olarak tanımlamak mümkündür.

17-) İsmail Dede’yi geleneksel eğitim-öğretim sistemi olan meşkin en önemli halkası şeklinde nitelendirmek mümkün iken; Zekai Dede’yi de meşkin son halkası şeklinde nitelendirmek mümkündür.

18-) İsmail Dede, Türk musikisine vakıf Osmanlı padişahları III. Selim ve II. Mahmud dönemlerini idrak etmiş ve onlardan, yani Saray’dan büyük ilgi ve destek görmüşken; Zekai Dede de Türk musikisinden ziyade Batı müziğinden zevk alan padişahların bulunduğu bir zaman diliminde yaşamış, dolayısıyla da Saray’dan herhangi bir ilgi ve destek görmemiş, sadece Mısır Hidivliği’nin bazı prenslerinden himaye görmüştür. Binaenaleyh İsmail Dede’nin musiki sanatında zirve olmasında, işbu ilgi ve desteğin de mühim bir rol oynadığını düşünmekteyiz.

19-) İsmail Dede, araban-kürdi, hicaz-buselik, neveser, saba-buselik ve sultanıyegah olmak üzere beş (5) makam terkip etmişken; Zekai Dede de bayati-buselik makamını terkip etmiş ve rahat-feza makamına hicaz-aşiran adını vermiştir. Bu durum, nazariyat konusunda İsmail Dede’nin Zekai Dede’ye niceliksel de olsa bir üstünlük sağladığını göstermektedir.

20-) İsmail Dede, aynı zamanda Türk musikisinin en sanatlı türü de olan Mevlevi ayininden 7 (yedi) adet besteleyerek bu sahada birinci sırada yer alırken; onu beş ayin ile Zekai Dede takip etmektedir.

21-) Mevlevi ayini bestelemenin Mevlevi kültürüne vakıf olmanın ötesinde üst düzeyde bir musiki bilgisini de gerektirdiği bilgisinden hareketle en çok Mevlevi ayini (yedi adet) besteleyen İsmail Dede ile beş ayinle ondan sonra gelen Zekai Dede’nin üst düzeyde bir musiki bilgisine sahip oldukları rahatlıkla söyleyebiliriz ki, bu da malumun ilanıdır.

22-) İsmail Dede birçok saz eseri bestelemişken; Zekai Dede ise herhangi bir saz eseri bestelememiştir. Bu durum, İsmail Dede’nin, sözlü eserlerin yanı sıra saz eserlerine de önem verdiğini gösterirken, Zekai Dede’nin sadece sözlü eserleri dikkate aldığını göstermektedir.

23-) İsmail Dede, şughul türünde herhangi bir eser bestelememişken; Zekai Dede bu türde birçok eser bestelemiştir. Bu durumu, Zekai Dede'nin Mısır'da çeyrek asırdan fazla bir zaman dilimi yaşamış olmasından mütevellit o ülkenin musikisinde vakıf olması ve oranın musikişinaslarından çokça müstefit olmasıyla izah etmek mümkündür.

24-) İsmail Dede'nin köçekçeler, şarkılar, Batı müziği (vals) tarzı eserler; Zekai Dede'nin de şughuller, marşlar vs. geleneksel Türk musikisinde bulunmayan türlerde eserler bestelemesi, her iki bestekarın da yenilik ve değişikliğe açık musikişinaslar olduğunu göstermektedir. Ancak her iki bestekarın yenilik ve değişikliklere açık oluşları, eski ile yeninin ölçülü bir şekilde birleştirilmesi, diğer bir deyimle ihtiyaç duyulan yenilik ve değişikliklerin klasik üslubu bozmayacak şekilde musikimize ithal edilmesi mesabesinde olmuştur.

25-) İsmail Dede'nin günümüze gelen la-dini eserlerinin yarısını (1/2'sini); Zekai Dede'nin de yaklaşık beşte birini (1/5'ini) şarkı türündeki eserler oluşturmaktadır ki, buna göre Dede Efendi'yi bir "şarkı bestekarı" olarak da tanımlamak mümkündür.

26-) Bestelediği la-dini eserlerin yaklaşık üçte ikisini (2/3'ünü), şarkıya göre daha sanat mahsulü olan kar, kar-ı natık, karçe, ağır ve yürük semai gibi klasik türlerin oluşturduğu dikkate alındığında Zekai Dede'nin, İsmail Dede'ye nazaran klasik anlayışa daha düşkün olduğunu, yaşadığı zaman dilimine hakim olan ve başını da Hacı Arif Bey'in çektiği "romantizm" akımına da pek fazla itibar etmediğini söyleyebiliriz.

Sonuç

"Dede Efendi" lakaplı İsmail Dede ile "Hoca" lakaplı Zekai Dede, müntesibi oldukları Mevlevi tarikatının musiki sanatını yücelten bakış açısından mütevellid musikiyle azami derecede iştilal etmiş, gerek dini gerekse la-dini Türk musikisi bünyesinde yer alan birçok türde besteledikleri çok sayıda eserle Türk musikisi repertuarının zenginleşmesine katkıda buldukları gibi yetiştirdikleri talebeleriyle bu repertuarın, üslubuyla birlikte nesilden nesile aktarılmasına öncülük de etmiş klasik Türk musikisinin XIX. yüzyıldaki iki büyük musikişinasıdır. İsmail Dede'nin bu yüzyılın ilk yarısındaki, Zekai Dede'nin de ikinci yarısındaki mevcudiyeti, hemen her açıdan çökmeye yüz tutmuş bu asırdaki Osmanlı Devleti'nin musiki sahasında şaha kalkmasına ve muhteşem bir zafere imza atmasına vesile olmuştur. Birbirinden değerli bu iki şahsiyetin hayatları, tasavvufi yönleri ve musikişinaslıkları ile bunlara dair yapılan tespit, değerlendirme ve mukayeseleri konu alan çalışmamızı, İsmail Dede (Dede Efendi) için klasik Türk musikisinin ana kaynağı, son ve en büyük bestekarı, yetiştirdiği öğrencileriyle "ekol sahibi" bir musikişinas; Zekai Dede (Hoca) için de Dede'nin en büyük ve en önemli öğrencisi, Türk musikisindeki klasik üslubun son büyük temsilcisi, klasik repertuarın alındığı ve gelecek kuşaklara aktarıldığı "son kaynak" şeklindeki tanımlayıcı cümlelerle özetleyerek nihayete erdiriyoruz.

Kaynaklar/References

- Ataman, Sadi Yaver, *Mehmet Sadi Bey*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Çırak, Cem - Tutu, Sıtkı Bahadır, "İsmail Dede Efendi Ekolünde Usta-Çırak (Hoca-Öğrenci) İlişkileri", *EJMD/* 2020 (17)/159-174.
- Demirtaş, Yavuz, "Türk Din Musikisi Formları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ: 2009, 14:1/213-227.

- Ergun, Sadettin Nüzhet, *Türk musikisi Antolojisi (Dini Eserler)*, 2 Cilt, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1942.
- İnal, M. Kemal, *Hoş Sada*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1958.
- İrden, Sühan, *Hammamizade İsmail Dede Efendi'nin Mevlevi Ayinlerindeki Makam Ve Form Anlayışının Türk Din Musikisine Etkileri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2012.
- Kaçar, Gülçin Yahya - Yurdagül, Hasan Zahid, "Mustafa Cazim el-Mevlevi'ye Ait Hicazkar Mevlevi Ayin-i Şerifi'nin Biçim Yönünden Tahlili", *İSTEM*, (2021), 19/37, 1-28.
- Karaduman, İrfan, *Mehmet Zekai Dede Efendi'nin Makam Anlayışının Türk Din Musikisine Etkileri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2011.
- Kartal, Abdullah, "Tasavvufi Tecrübe Aktarılabılır mı?", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, 16(1)/97-120.
- Kılınçarslan, Hakan, *Dede Efendi'nin Hüzzam Mevlevi Ayininin Makam, Usul Ve Ezgisel Yönden İncelenmesi*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Koroğlu, Gamze Nevra - Karaman, Sibel, "Zekai Dede'nin Lenk Fahte Usulündeki Nakış Bestesinin Usul-Aruz Vezni İlişkisi Açısından İncelenmesi ve Makamsal Analizi", *Fine Arts (NWSAFA)*, 2020, 15(1)/32-43.
- Ölmez, Ayfer, *Dede Efendi'nin Ferahfeza Mevlevi Ayininin Makam Usul Ve Ezgisel Yönden İncelenmesi*, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Özalp, M. Nazmi, *Türk musikisi Tarihi*, 2 Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Özcan, Nuri, "İsmail Dede Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, 23/93-95.
- Özcan, Nuri, "Zekai Dede", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, 44/195-196.
- Özkan, İsmail Hakkı, "Şarkı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, 38/357-359.
- Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türk musikisi Ansiklopedisi*, 2 Cilt, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Sahil, Buğra Sercan, *Zekai Dede'nin Türk Din Musikisi Tarihindeki Yeri Ve İlahi Türündeki Eserlerinin Makamsal Analizi*, Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Salgar, M. Fatih, *Dede Efendi Hayatı, Sanatı, Eserleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 2004.
- Tanpınar, A. Hamdi, *Yaşadığım Gibi*, haz. Birol Emin, İstanbul: Dergah Yayınları, 1996.
- Tatçı, Mustafa, "Yunus Emre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, 43/600-606.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç, *Sanat Nedir?*, çev. A. Baran Dural, İstanbul: Şule Yayınları, 1992.
- Yavaşca, Alaeddin, "İstanbul Musiki Hayatı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 8. Cilt, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993-1994, 5/527-531.
- Yekta, Rauf, *Esatiz-i Elhan*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2000.
- Yüksel, Halil İbrahim, *Rauf Yekta Bey'in "Esatiz-i Elhan" Adlı Eseri Ve İncelenmesi*, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2001.